

2022, 9(2): 532-538

DOI: <https://doi.org/10.17572/mj2022.2.532-538>

Kitap İncelemeleri

TÜRKLÜK HÂLLERİNİN POLİTİK ELEŞTİRİSİ: TÜRKLÜK SÖZLEŞMESİ

Eren YILMAZ¹

Ünlü, B. (2018). *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*. Ankara: Dipnot Yayınları, 383 sayfa, ISBN: 978-605-2318-08-9

2018 yılında Türk milliyetçiliği tartışmaları alanına önemli bir kavram dâhil oldu: “Türklük Sözleşmesi”². Barış Ünlü’nün aynı adı taşıyan kitabı, *Türklük Sözleşmesi*, Dipnot Yayınları tarafından 2018’de yayınlandı ve 2022’nin sonlarına doğru yaklaşırken 13. baskısını çoktan yapmıştı. 2018’den bu yana *Türklük Sözleşmesi* üzerine birçok eleştiri ve değerlendirme metni yayınlandı. Örneğin *Birikim* dergisi “Türklük Sözleşmesi” adlı bir dosya (2020) hazırladı. Kitabın etrafında yürütülen tartışmalar ve kitaba getirilen eleştiriler *Türklük Sözleşmesi*’ni birçok açıdan hâlâ güncel kılıyor. Ünlü bu kitapta, Türk milliyetçiliğinin farklı bir okumasını öneriyor. Türklük ve Türk milliyetçiliği çalışmalarında daha çok devletin *bakış açısına*

¹ Eren YILMAZ, Bağımsız Araştırmacı, ORCID ID: 0000-0003-0154-2488, eren.yilmaz@outlook.com.tr

© Yazar(lar) (veya ilgili kurum(lar)) 2022. Atrif lisansı (CC BY-NC 4.0) çerçevesinde yeniden kullanılabilir. Ticari kullanımlara izin verilmez. Ayrıntılı bilgi için açık erişim politikasına bakınız. Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi tarafından yayınlanmıştır.

² Aslında Ünlü’nün ilk defa bu kitapta kavramsallaştırdığı bir kavram değil “Türklük Sözleşmesi”. Kitabın yayınlanmasıyla kavramın literatürdeki dolaşımını imlemek için böyle bir ayrımı tercih ettim. Ünlü’nün daha önce sorunsallaştırdığı “Türklük Sözleşmesi” için şu yazılarına bakılabilir: Ünlü, B. (2012). Türklüğün Kısa Tarihi. *Birikim*, 274, 23-34; Ünlü, B. (2013). Türklük ve Beyazlık Krizleri: Türkiye ve Güney Afrika Üzerine Karşılaştırmalı Notlar. *Birikim*, 289-290, 103-111; Ünlü, B. (2013). Türklük Sözleşmesi ve Türk Solu. *Perspektives*, 3, 23-27; Ünlü, B. (2014). Türklük Sözleşmesi’nin İmzalanışı (1915-1925). *Mülkiye Dergisi*, 38(3), 47-81.

odaklanan çalışmalar, Türklüğü daha çok *yukarıdan* inşa edilen sistematik bir kurum gibi ele alır. Halbuki Ünlü, Türklüğü, sınıflar ve ideolojiler üstü ele alarak, Türklük hâllerini belirli duygu yapıları olarak analiz ediyor. Dahası Türklük hâllerini analiz ederken, kendi pozisyonuna, saha çalışmasına yaslanarak bunu yapıyor. Gündelik hayattaki “sıradan” insanların Türklüğü nasıl *yaşadığı* ve deneyimlediği meselesinin, kitabı diğer çalışmalardan ayıran en önemli unsur olduğunu düşünüyorum. Dolayısıyla Ünlü’nün ele aldığı biçimiyle Türklüğün gündelik hayatla olan teması ister istemez kitabın gündelik milliyetçilik penceresinden de ele alınmasına olanak tanıyor.

Barış Ünlü *Türklük Sözleşmesi*’ne “bu kitabın kökenlerinde kişisel bir dönüm noktası var” (2018, s. 7) diyerek başlıyor. Aslında tam da bu “dönüm noktası”, *Türklük Sözleşmesi*’ni gündelik milliyetçilik içinden tartışabilmeye imkân sağlıyor. Çünkü her şeyden önce Ünlü, Türklüğü etnisite, vatandaşlık, ulusal kimlik, ideolojik aidiyet olarak ele almıyor. Türklüğü bir *hâl* olarak, diğer bir deyişle, Bourdieu’nün kavramına da başvurarak *habitus* olarak ele alıyor. Kitabın girişindeki şu pasaj Ünlü’nün çıkış noktasını ve argümanını açıkça ilan ediyor:

“Türklük hâlleri Türklerin büyük çoğunluğunda neredeyse otomatik bir şekilde yaşanır. Bu otomatikliğin ya da kendiliğindenliğin arkasında, kişinin Türklük hâlleri içinde doğduğu, yetiştiği, çalıştığı toplumsal çevreler ve kurumlardaki toplumsallaşmasıyla; bu çevrelerin ve kurumların o kişiden beklediği Türklük performanslarıyla içselleştirmiş olması vardır. Türklük, tarihin ve toplumun kişinin doğasına dönüşmesi ve bilinçdışına sızmasıyla birlikte bir habitus olarak yaşanır. Bu nedendir ki, Türklük hâlleri ve performansları çoğu zaman büyük bir doğallıkla, bilincinde olmadan, neredeyse refleksif bir şekilde ortaya konur.” (2018, s. 13-14).

Ünlü buradan hareketle kendi argümanını kavramsallaştırırken Beyazlık Çalışmaları’na atıf yapıyor ve bu alana yaslanarak yaptığı bir *okumayla* Türklüğün duygulanma biçimlerini sorunsallaştırmaya çalışıyor. Ve kendi deneyiminden (yabancılık duygusu)³ hareketle Türklük Sözleşmesi’ni bir bakıma “duygu”larla inşa ediyor: “Türklük belli görme, duyma, bilme, ilgilenme, duygulanma hâlleri olduğu kadar, aynı zamanda belli görmeme, duymama, bilmeme, ilgilenmeme, duygulanmama hâlleridir” (2018, s. 16). Kitabın girişinde Türkiye’nin son yüzyıllık tarihini *Sözleşme* kavramıyla ele almayı deniyor. Sözleşmeyi Türklükle ilişkilendirerek aslında duygular sosyolojisine yakın bir hattan okumaya çalışıyor. Özellikle belirli görme, duyma, algılama, bilgilenme, ilgilenme, duygulanma biçimleri Türklerin performanslarının en net göstergeleri olarak karşımıza çıkarken, Ünlü bu kısma bir de görmeme, duymama, algılamama, bilgilenmeme, ilgilenmemeyi de ekliyor. Her şeyden önce bu duyguların dâhil olduğu bir çatı olarak Türklük Sözleşmesi’nin üç temel maddesi olduğunu söylüyor. Bu üç maddenin ortaklığı öncelikle Müslüman ve Türk olmaktır. Ardından da Osmanlı ve Türkiye’de yaşayan

³ Barış Ünlü, *Türklük Sözleşmesi*, s. 8: “Yabancılık duygusunu yaratan temel faktör, aynı ülkeden geliyor olduğumuzu düşünmeme rağmen, bambaşka biçimlerde düşünen ve duygulanan insanlarla karşılaşmamdı. Kürtlerin benden bu kadar farklı olduğunu ilk kez idrak etmişim. Dolayısıyla onlar Kürt oldukları, ben de olmadığım için böyleydik.”

Gayrimüslimlere ve Türkleşmeye direnen gruplara (özellikle Kürtlere) karşı duygudaşlık kurmamak, onlar lehine siyaset yapmamak ve doğruyu söylememektir (2018, s. 15).

Buraya kadar kitabın temel argümanı aslında açık. Türklük Sözleşmesi yazılı olmayan bir anayasa gibi işliyor ve Müslüman ve Türk olmanın *bazı şartları* var. Yukarıdaki şartlara içkin olarak elbette bazı “ödüllendirme” ve “cezalandırma” pratikleri de var. Bu pratikleri gündelik hayattaki pratikler olarak da okumak mümkün.

Ünlü birinci bölüm olan “Beyazlık Üzerine Düşünmek”te Simone de Beauvoir, Monique Wittig, Peggy McIntosh, Ruth Frankenberg, Erving Goffman, Michel-Rolph Trouillot, James Baldwin, Frantz Fanon, Steve Biko gibi birçok ismin argümanlarını ele alarak “Beyazlık/Siyahlık ve erkeklik/kadınlık ile benlik sunumu” kavramlarını inceliyor. Ünlü’nün Beyazlık Çalışmalarına atıfla ön plana çıkardığı temel tartışmalardan biri, tarihsel bir kategori olarak kurulan *öznenin* nasıl üretildiğidir (2018, s. 31-34). *Türklük Sözleşmesi*’nde Türklük hâllerinin de tarihsel bir kategori olarak kurulduğunu ve Türklüğün belirli imtiyazlar setiyle *donandığını* söyler Ünlü. Bu donanım kişiyi, *beni* “diğerlerinden” farklı kılar. Bu fark kişiyi “düşünmeye ve görmeye zorlamaz” (2018, s. 33). O hâlde, kişinin görmeme, duymama, ilgilenmeme, bilmeme biçimleri öncelikle bu *imtiyazdan* kaynaklanır. Ünlü’nün kendi saha çalışmasındaki deneyimi⁴, bu imtiyazları görebilmek için de iyi bir hat sağlıyor. Ünlü’nün Türk olmanın ne anlama geldiğini *anlamaya* başlaması, kendisini Türk *hissetmesiyle* başlayan özdeşünümsel süreç, kitabın hemen her bölümünde hissedilen Türklük hâllerinin gündelik hayattaki yansımalarını da gösteriyor.

Türklük Sözleşmesi’nin “Giriş” ve “Beyazlık Üzerine Düşünmek” bölümlerinin somutlaştığı yer, ikinci bölüm olan “Müslümanlık Sözleşmesi”dir. Ünlü bu bölümde Türklük Sözleşmesi’nin temelini oluşturan “Müslüman bir devlet ve millet”e (2018, s. 79) odaklanıyor. Müslümanlık Sözleşmesi tıpkı Türklük Sözleşmesi’nde olduğu gibi Müslümanların *ortaklığıyla*, daha doğrusu çıkar ve duygularının ortaklığıyla kurulmuştur. Ünlü için bu ortaklık önce Osmanlılık Sözleşmesi’nden Müslümanlık Sözleşmesi’ne, ardından da Müslümanlık Sözleşmesi’nden Türklük Sözleşmesi’ne doğru bir hattın tarihidir. Ünlü, Osmanlılık Sözleşmesi’nde Osmanlı Devleti’nin 18. ve 19. yüzyıllardaki durumunu analiz ediyor. Osmanlı Devleti’nin toprak kayıplarıyla başlayan krizi ve ardından ekonomik alandaki rekabeti kaybetmesi önemli olaylardı. Kozmopolit bir coğrafyayı yöneten Osmanlılar zamanla bu kadar farklı nüfusu bir arada tutmakta zorlanıyordu. Çünkü “geleneksel imparatorluk fikri, 19. yüzyıl başlarında dünyanın belki de en az kozmopolit nüfusunu bir arada tutmak için yeterli değildi” (2018, s. 82). Fransız Devrimi’ni takip eden süreçte özellikle Balkanlar’daki “milletler” kendi ulus-devletlerini kurmaya giriştiler. Bunu yapabilmek için de Osmanlı Devleti’nden kopmaları gerekiyordu. Ünlü’nün bahsettiği üzere, “İl.

⁴ Ünlü’nün Binghamton Üniversitesi’nde doktora yapan Türkiyeli arkadaşlarıyla birlikte ABD’de kendilerini misafir eden diaspora Kürtleriyle *karşılaşma* anından bahsediyorum. Yukarıda bahsettiğim “yabancılık duygusu”nu hissettiği yer olan bu karşılaşmada Ünlü, “Çevrem sosyalistlerden, yani kendini Türk olarak tanımlamayan, en azından Türklükleriyle gurur duymayan, düşünce ve duygularının Türklükleriyle ilgisi olmadığını düşünen insanlardan oluşuyordu. Ne var ki, o kişisel dönüm noktasından sonra, bunun doğru olmadığını, bilgilerin ve bilgisizliklerin, ilgilerin ve ilgisizliklerin, duyguların ve duygusuzlukların Türklüğün gölgesinde şekillendiğini, ama bunun ‘suyun içindeki balık’ gibi fark edilmediğini düşünmeye başladım” (2018, s. 9) diyerek Türklüğü (ve hâllerini) kavramsallaştırmaya girişiyor.

Mahmud bu eğilimi durdurmak için hiyerarşik Osmanlı fikrinden vazgeçmeyi göze aldı ve Osmanlı tebaası arasında din ve dil farkı gözetilmeksizin eşitlik olacağını vaat eden Osmanlılık fikrini ortaya attı. Bu aynı zamanda bir anlamda modern 'eşit vatandaş' idealine tekabül ediyor ve belli bir laiklik nosyonunu da içeriyordu" (2018, s. 82). Ardından 1839'da Abdülmecid döneminde Tanzimat Fermanı ilan edildi. Müslümanlar ve Gayrimüslimlerin devlet ve yasa karşısında eşit olduğu, her bireyin namus, can, mal güvenliğinin koruma altında olduğu ve yargısız herhangi bir ceza verilemeyeceği ilan edildi.

Ünlü hem II. Mahmud'un Osmanlılık fikrini hem de Abdülmecid döneminde ilan edilen Tanzimat Fermanı'nı Osmanlılık Sözleşmesi olarak okuyor. Çünkü burada söz konusu olan "ortak bir Osmanlılık duygusu ve vatanseverliği"dir (2018, s. 84). Bu ortaklığa ilişkin olarak bazı somut adımların⁵ da atıldığını söyleyen Ünlü, Osmanlılık Sözleşmesi'nin başarısız olduğunu belirtir. Çünkü, devletteki fikri bölünmeler/çıkar ilişkilerindeki farklılıklar öngörülen temel eşitliği yerine getiremedi. Eşitliğin kapsamında olan laiklik ise uygulanamadı. Ama Osmanlılık Sözleşmesi'nin başarısız olmasındaki en önemli sebep Gayrimüslimlerin yoğun bir kısmının bağımsızlık talebinde bulunması ve "modern ulusa dönüşme" (2018, s. 86) isteğinde olmasıdır. Buna ek olarak Ünlü, Tanzimat Fermanı yayınlandığı dönemde bir Osmanlı aydını olmadığını söylüyor. Bu neden önemli? Çünkü "[bir aydın] devlet politikalarını kamuoyu önünde açık bir şekilde eleştirebilecek, devlet politikalarının değişmesi gerektiğini söyleyecek ya da belli politikalar izlenmesi için devleti ele geçirmeye çalışabilecek insanların olmadığı anlamına geliyor" (2018, s. 88). Hemen sonrasında da Yeni Osmanlılar'ın ortaya çıktığını, bu aydın grubunun Batı'nın temsil ettiği modernleşme, ilerleme ve özgürlük gibi kavramları, fikirleri içselleştirmeye çalıştıklarını ifade eden Ünlü, önemli bir şey daha ekliyor: "...fakat aynı zamanda bunlara İslami bir renk katıyorlar, kavramları İslamleştiriyorlar, İslam'a dayalı modern, meşruti bir monarşi ve düzen talep ediyorlar" (2018, s. 89). Tahmin edileceği üzere buradan sonra artık Osmanlılık Sözleşmesi yerini Müslümanlık Sözleşmesi'ne bırakıyor.

Ünlü yukarıda bahsettiğim tarihsel hattın ikinci uğrağı olan Müslümanlık Sözleşmesi'ni II. Abdülhamid'in uyguladığını, dahası Osmanlılık Sözleşmesi'nden Müslümanlık Sözleşmesi'ne geçişin "demokratik-meşruti yollarla değil, otoriter yollarla" yürüdüğünü ifade ediyor (2018, s. 91). Bu bölümde de aslında Osmanlılık Sözleşmesi'ne benzer bir uygulama dinamikleri olduğu çok açık. Ancak bu sefer hem aktörler farklı hem de Sözleşme başarılı oluyor. Farklı aktörlerin içinde yer aldığı Müslümanlık Sözleşmesi her şeyden önce Ermeniler ve Kürtler üzerine işliyor. Ünlü'nün bahsettiği gibi hem Ermeniler hem de Kürtler Müslümanlık Sözleşmesi'nin yataylığı boyunca bu sözleşmenin doğrudan aktörleridir. Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'nda aldığı kayıplar söz konusu olunca, Türk Derneği (1908), Türk Yurdu (1911), Türk Ocağı (1912) cemiyetleri ve *Genç*

⁵ Ünlü, *Türklük Sözleşmesi*, s. 84-85: "Tanzimat Fermanı'nın bu Osmanlılık daveti sadece sözde kalmadı. Osmanlılık Sözleşmesi dönemi olarak adlandırabileceğimiz 1839-1876 arasında modern okullar açılmış, laik kanunlar (ceza, ticaret, medeni ve arazi) çıkarılmış ve mahkemeler kurulmuş, merkez ve taşradaki danışma meclislerine ve hızla büyüyen bürokraside Gayrimüslimler de -dinlerini koruyarak- kendilerine yer bulabilmiştir. 1856 tarihli İslahat Fermanı'nda ise Müslüman/Gayrimüslim eşitliği çok daha güçlü vurgulanmış, Gayrimüslimlerin hak ve imtiyazlarının devamı güvence altına alınmış, onlara yönelik kötü ve aşağılayıcı söz söylemek yasaklanmıştır. Başta Mithat Paşa olmak üzere, Meşrutiyetçi Osmanlı bürokratlarının/aydınlarının baskısıyla II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876 yılında ilan edilen ilk Osmanlı anayasası Kanun-u Esasi ise birçok açıdan Osmanlılık Sözleşmesi'nin 19. yüzyıldaki zirvesini temsil eder."

Kalemler (1910) dergilerinde Türklüğün inşa süreci başladı. Kültürel, politik, ideolojik, ekonomik olarak Türkçülüğün bu inşasında Türkçü aydınlar artık sahneydi. Osmanlıcılığın tasfiyesinden sonra Müslümanlık Sözleşmesi'nin bu sahnesi hem İslami hem de Türklük karakteriyle inşa ediliyordu. Aslında Türklük Sözleşmesi'nin bir bakıma *fragmanı*ydı bu Sözleşme.

Bu dönemin en önemli aktörü hiç şüphesiz İttihat ve Terakki'dir. Türk-İslamcı politika gereği Gayrimüslimlerin "tasfiyesi" Sözleşmenin temel bileşeni sayılmıştır (2018, s. 124). Bu tasfiyenin gerçekleşmesinin ardından Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılmasıyla başka bir süreç başlamıştır. Müslümanlık Sözleşmesi'nin bir diğer temel bileşeni olan Kurtuluş Savaşı bu açıdan önemli bir yerde duruyor. Ünlü'ye göre bu Sözleşmenin başarılı olması Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından dolayıdır. Çünkü "Doğu Anadolu'da Ermenilere, Batı Anadolu'da Yunanlara karşı verilen Kurtuluş Savaşı Anadolu Müslümanlarının birliği sayesinde kazanılmıştır" (2018, s. 154). 1915-1922 arasında "Müslümanlık Sözleşmesi sayesinde Müslüman bir ülke, Müslüman bir toplum ve Müslüman bir devlet oluşturulmuştur" (2018, s. 155).

Tarihsel hattın son uğrağı olan Türklük Sözleşmesi tüm bu politik bağlamın arkasında inşa edilmiştir. Ünlü, üçüncü bölümde Türklüğün *ne* olduğunun analizine girişiyor. Ulus-devletin milliyetçiliği, homojenleştirme politikaları, milli ideoloji, millet gibi kavramlara girme niyetinde değilim. Az önce bahsettiğim Türklüğün ne olduğuna (ve ne olmadığına) ilişkin Ünlü'nün analizleri çok daha önemli. Ünlü şöyle diyor:

"Müslümanlık Sözleşmesi'yle kurulan bu yeni devletin liderlik kadrosu, savaşın kazanılmasından sonra sözleşmenin temel ilkesinde bir daraltmaya giderek, sözleşmeyi Türkleştirdi. Bu değişim, Türkiye'de güvenli ve imtiyazlı bir şekilde yaşayabilmek için artık Müslüman olmanın yetmediği, aynı zamanda Türk olmak gerektiği anlamına geliyordu. Başka bir deyişle, kişi hem Müslüman hem de Türk olmalıydı" (2018, s. 163).

Türk olmak ne demek; bir kişi nasıl Türk olabilir, Türk olmak etnik bir aidiyet midir, *doğuştan* mı Türk olunur? Ünlü'ye göre Türklük doğuştan gelen bir etnik özellik değildir, hatta zorunlu da değildir. Ünlü'nün kavradığı şekliyle Türklük bir dil, duygu ve bilgi dünyasıdır. Dolayısıyla her Müslüman aile eğer karar verirse Türklüğe geçiş yapabilir. Böylesine dinamik bir süreçtir. Burada önemli olan şey, doğuştan olan tek şey Müslümanlıktır. Yer yer mevcut milliyetçilik literatürüne atıf yapan Ünlü, özellikle Gellner, Anderson ve Hobsbawm'ın teorilerine de yaslanarak bu argümanını geliştiriyor.

Ünlü için önemli olan sözleşmenin varlığıdır. Türk ulusunun Müslüman milletin içinden ortaya çıktığını, hatta "yaratıldığını" söylüyor. Dolayısıyla ortak çıkarlar ve duyguların varlığı sebebiyle sözleşme her şeyden önemlidir Ünlü'ye göre. Bu bölüm aslında gelmeye çalıştığım noktanın, yani gündelik hayattaki pratikler üzerinde Türklük Sözleşmesi'ni nasıl okumamız gerektiği üzerine önemli bir yer teşkil ediyor. Türklük Sözleşmesi'ne geçiş artık bir Türk'ün, "kültürel/bilgisel sermayeyi ve sembolik iktidarı tekelleştirmiş; böylece bilgileri ve duyguları da merkezileştirmiş, alternatif bilgi ve duyguları yasaklamış, hatta bastırmış; ortak

görme, algılama, düşünme, değerlendirme ve duygulanma biçimlerini insanların zihnine işleyerek ortak bilişsel ve duygusal yapılar/şemalar inşa etmiş, insanların içinde yaşadıkları dünyayı bir Türk olarak deneyimlemelerini sağlamış, yani onları Türk bireyleri yapmıştır” (2018, s. 202).

Ünlü için Türklük Sözleşmesi, bir kişinin gündelik hayatında – farkında olsun ya da olmasın –yaşadığı, bir tarihselliğin, bağlamın içinde kurulduğu bir süreçtir. *Türklük Sözleşmesi*’nde özneyi kuranın, Türklüğü sistemleştirenin aslında yukarıdan aşağı doğru bir süreçten ziyade, “aşağıdan” kurulan bir pratik olduğunu söylemek de açıkçası çok mümkün görünüyor. *Türklük Sözleşmesi* bu açıdan Türk milliyetçiliği çalışmaları alanında özgün bir çalışma. Ünlü için özne, devlet merkezli bir yere konumlanmaktan ziyade, belirli ilişkisellik içinde üretilen bir kategoridir. Örneğin Ünlü *Birikim* dergisindeki bir söyleşisinde, “kitaptaki bütün kavramsallaştırmaları ilk önce kendimde tespit ettiğim Türklük hâllerinden yola çıkarak yaptım” diyor (2020, s. 7). Buradan şunu çıkarmak da mümkün: Eğer bir Türk kendisini çevreleyen bağlamı *fark ediyor* ve bu bağlamın gündelik hayatındaki etkilerini analize girişiyorsa, yazılı olmayan bu Türklük Sözleşmesi her açıdan krize uğratılabilir.

Ünlü son bölümde Kürtlerin aktör olduğu bir krizi ilan ediyor. Kendi kişisel dönüm noktasından hareket edip, Kürtlerin güçlenmesiyle başlattığı Türklük Krizinin şu noktada önemli olduğunu düşünüyorum. Her şeyden önce Ünlü, Türklüğün hâllerini incelerken özneye failik potansiyeli yüklüyor. Yukarıda da vurguladığım gibi, failiğin oluşu yalnızca yukarıdan aşağıya doğru inşa edilen politik bir süreç değildir. Bu, aynı zamanda, Türklüğün birer yurttaş/vatandaş temelinde de nasıl kurulduğunu gösteren çok önemli bir boyuttur. Özellikle sonuç bölümünde Ünlü başka türlü sözleşmeler gelebilir mi diye sorarken, tam da bu failiğin imkânları/sonuçları üzerine düşünerek, daha eşitlikçi veya baskıcı sözleşmelerin de kurulabileceğinden bahsetmesi bu bağlamda oldukça önemli.

Sonuç olarak, kitabın hemen her bölümünde hissedildiği gibi, esas meselenin özenin kendi düşünce ve duygularının Türklük tarafından ne oranda şekillendirilmiş olduğunun fark edilmesi olduğunu düşünüyorum. Devletin yalnızca tek başına aktör olmadığı çeşitli Türklük hâllerinden bahsediyor Ünlü. Dolayısıyla bir sözleşmenin varlığından ya da krizinden bahsettiğimizde çift taraflı bir vurgu var. Hem bir bireyin gündelik hayatındaki deneyimi hem de tarihsel ve politik olarak bir öznenin kuruluşu arasındaki ilişkisellik vurgusu kitabın temel noktası. Dolayısıyla Ünlü’nün politik bir eleştiri olarak okuduğu *Türklük Sözleşmesi*’nin öznelere bir *oluşum* (making) şeklinde de okuyabiliriz: Kendisini hem kuran hem de tüm tarihsel bağlam içinde yeniden üretilen özneler olarak.

Kaynakça

Ünlü, B. (2018). Türklük Sözleşmesi. Ankara: Dipnot.

Yanık, A. ve Bora, T. (2020). Barış Ünlü ile Türklük Sözleşmesi Üzerine. Birikim, 369/370, 7-13.

Ünlü, B. (2012). Türklüğün Kısa Tarihi. Birikim, 274, 23-34.

Ünlü, B. (2013a). Türklük ve Beyazlık Krizleri: Türkiye ve Güney Afrika Üzerine Karşılaştırmalı Notlar. Birikim, 289, 103-111.

Ünlü, B. (2013b). Türklük Sözleşmesi ve Türk Solu. Perspektives, 3, 23-27.

Ünlü, B. (2014). Türklük Sözleşmesi'nin İmzalanışı (1915-1925). Mülkiye Dergisi, 38(3), 47-81.